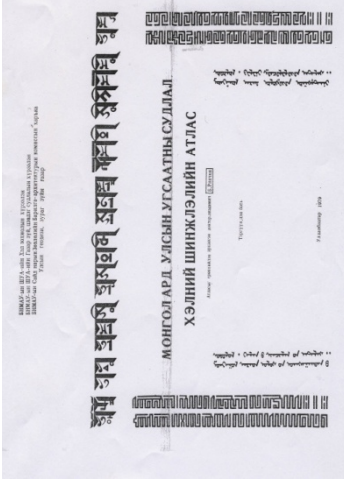

MOĞOLİSTAN DİL ATLASI ÜZERİNE*

Doç. Dr. Bülent GÜL
Hacettepe Üniversitesi
[Türkiye]

Bilindiği üzere Türkiye’de Türkiye Türkçesinin ağız atlası yapılamamıştır. Bu çalışmada, B. Rinçen’in editörlüğünde 1979 yılında Ulanbator’da *Mongol Ard Ulsın Ugsaatnı Sudlal Helnii Şinjelelin Atlas¹* (*Moğolistan Etnoloji ve Dilbilimi Atlası*) adıyla yayımlanan atlası tanıtmak; atlasta kullanılan yöntemi ve özellikleri değerlendirmek istedik. Özellikle, klasik Moğolca dönemi ile bugün standart hâle gelmiş Halha Moğolcası arasında önemli farkların olduğu Moğolcanın dil atlası, Türkçe gibi tarihi lehçeleri olan bir dilin atlasının hazırlanmasında fayda sağlayabilir. İki ciltten oluşmaktadır. Atlas, BNMAU Şinjeleh Uhaanı Akademi (Moğolistan Bilimler Akademisi) tarafından basılmıştır.

Editör B. Rinçen, atlası hazırlama amacını şu şekilde açıklamaktadır: “Moğol araştırmacılar Moğol boylarının dili hakkında genel bilgilere sahiptiler. Ama Moğolistan topraklarındaki Moğol boylarının dilinin yayılışı ve özellikleri hakkında bilgi veren atlas henüz çıkmadığı için bu eksikliği doldurmak amacıyla bu atlas çıkarıldı”. Atlas’ta verilen bilgilere göre Altay ve Moğol araştırmaları sahasında özellikle Moğolistan topraklarında yaşayan etnik grupların dil ve ağız araştırmaları ile destanları hakkında iyi derecede incelemelerin yapılmasına rağmen henüz neşredilmemiş materyaller de vardır ve bu materyallerin Moğolistan’da hâlen Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nde saklandığı bildirilmektedir. Ancak,

bugüne kadar da Atlas’a ekleme yapılmamış veya yeni bir atlas da yayımlanmamıştır.

* Bu makale, IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı’nda, (27-29 Ekim 2011, Edirne) sunulan bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

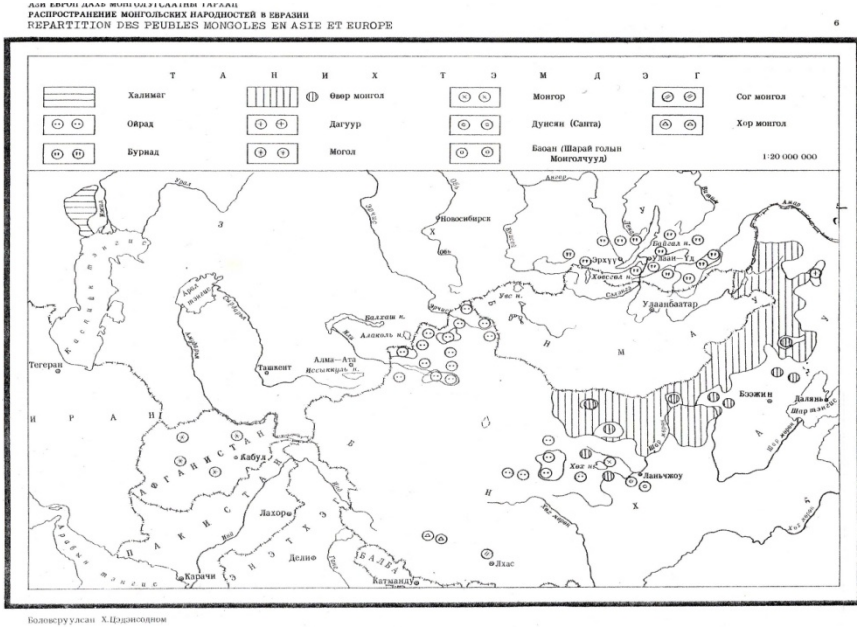
¹ Atlas’ın ayrıca *Etno-lingvistiçeskiy Atlas MNR* ve *Atlas ethnologique et linguistique de la République Populaire de Mongolie* şeklinde Rusça ve Fransızca adları da vardır ve Atlas’ta açıklamalar Moğolcanın yanı sıra Rusça ve Fransızca verilmiştir.

Atlas'ın hazırlanış sürecine bakıldığında; Atlas'ın özellikle Moğolistan'da etnografya ve dilbilim sahasında çalışan yerli ve yabancı araştırmacıların topladığı bilgilerden yola çıkıldığı anlaşılmaktadır.

Dil atlasları, genel olarak kapsamı bakımından *dar bölge* ve *geniş bölge* atlasları şeklinde ayrılabilir (Bkz. Durmuş 2011: 113). Moğolistan Dil Atlası'na baktığımız zaman, atlasın Moğolistan coğrafyasını kapsadığını ve bu nedenle de geniş bölge atlası olarak düşünebileceğimizi söyleyebiliriz.

Moğolistan, bilindiği üzere yerleşim birimi olarak aymaklara, onlar da daha küçük sum'lara ayrılmaktadır. Bu şekilde her il ve her ilçeden araştırmacılar ve yerli halk, topladıkları bilgileri mektuplarla göndermişler; onların gönderdikleri bilgiler harita üzerinde gösterilmiştir. Atlas'ta bilgi gönderen çoban, işçi, öğretmen, memur ve öğrencilerin tüm adları alfabetik olarak verilmiştir. Gördüğümüz kadarıyla Moğolistan'ın bütün bölgelerinden hatta en küçük sumlarından bile bilgi gönderilmiştir. Editörler de bu bilgileri değerlendirmiş ve haritalar üzerine yerleştirme çalışmasını yapmışlardır. Atlas'ta 244 harita vardır.

Moğolca konuşan halkların dünyanın neresinde yaşadığını gösteren genel harita, Rus araştırmacıların sonuçlarına dayanılarak hazırlanmıştır (MDA s. 6). Haritada dünya üzerine yayılmış Halimag, Övör Mongol, Mongor, Sog Mongol, Hor Mongol, Dunsyan (Santa), Daguur, Oyrad, Buryad, Mogol, Baoan (Şaray Gölün Mongolcuud) gibi Moğol boylarının yaşadıkları yerler gösterilmiştir.

Moğolistan Dil Haritası'nda yer alan haritalarda hem Moğolistan'da yaşamış olan Hun, Türeg (Türk), Uygur, Jujan (Juan-Juan), Syanbi (Sien-pi), Kırğız kağanlığı, Hyatad (Kitan), Mongol güren (13.-14. yy. Moğol devleti), 14.-15. yy. Moğol devleti, Mançu dönemi (1691-1724 dönemi), 1760-1911 Mançu dönemi, Bogd Haant Mongol Uls (Bogd Han Moğol Hakimiyetinin olduğu dönem 1911-1919) gibi eski halkların

hem de bugünkü Mogolistan'da yaşayan halkların durumu da gösterilmiştir (MDA s. 8-18).

Atlas'ta ayrıca Moğolistan aymaglarını (bir bakıma eyalet) gösteren haritalar da mevcuttur. Bu haritalar Hövd, Bayan Ölgıy, Hövsgöl, Arhangai, Bulgan, Selenge, Ulaanbaatar, Töv, Dornod, Suhbaatar, Hentii, Dundgovi, Dornogovi, Övörhangai, Ömnögovi, Bayan Hongor, Govi-Altay aymaglarına aittir (MDA s. 25-41).

Atlas'ta görülen önemli bir özellik de Moğolistan'da yaşayan ovogların/klanların da haritalarda gösterilmiş olmasıdır (MDA s. 45-77). Araştırmacıların belirttiği üzere Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen bazı klan adlarının bugün de Moğolistan'da yaşadığı ortaya çıkmıştır. Mesela, Moğolların *zürçid* klanı, eski Altan devletini (Çin'de kurulan bir devlet) kurmuş *zürçid*lerin uzantısı olarak bugün Moğolistan'da yaşayan Moğollar arasında hâlen yaşamaktadır (MDA s. 9). Bunun dışında *Xitad* klanı da görülmektedir. Hitad klanı, sokak dilinde Çin vatandaşı olarak bilinmektedir; ama bununla alakası yoktur. Çünkü eski Çin kaynaklarında Lyao devleti olarak bilinen Orta Asya tarihinin köklü milletlerinden olan Kitanların uzantısının hâlen Moğollar arasında yaşadığını da Atlas sayesinde öğrenmekteyiz (MDA s. 9). Atlas'ta yer alan bu bilgiler de özellikle tarihçiler açısından önem taşımaktadır.

Atlas üzerinde Mogolistan'daki yazılı dikili taşlar da dikkate alınmıştır. Ayrıca Moğolistan'da bulunan Moğol, Mançu, Arap, vs. yazılı belgelerin dil özellikleri de gösterilmiştir.

Haritaları kimin çizdiği de Atlas'ta gösterilmiştir. Bu haritalar için hangi arşiv kaynakları veya yazılı metinler kullanılmışsa dipnot olarak verilmiştir.

Bilindiği üzere dil atlaslarının hazırlanış sürecinde özellikle haritalar hazırlanırken verilerin doğrudan harita üzerine yazılması veya sembollerle gösterilmesi şeklinde iki yöntemden biri seçilir. Dil atlaslarında genellikle Δ , $\square$, $\circ$, $\diamond$, $|$ gibi geometrik şekiller, renkler ya da rakamlar kullanılabilir (Bkz. Durmuş 2011: 114). Moğolistan Dil Atlası'nda nokta vurgulu atlas yöntemi seçilmiş ve atlasta $\oplus$, $\ominus$, $\otimes$, $\boxplus$, $\boxminus$ gibi geometrik şekillerin yanı sıra özellikle bitki ve meyvelerle ilgili haritalarda da o bitki ve meyvelerin resimleri kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından gönderilen veriler, editörlerce değerlendirilmiş ve harita üzerinde geometrik şekillerle farklılıklar gösterilmiştir. Ancak, şunu da belirtmek faydalı olacaktır. Atlas'ta yer alan fonetik işaretler ve geometrik şekiller daktiloda hazırlandığı için seslerin ve kullanılan geometrik şekillerin anlaşılmasında sıkıntılar da olmaktadır².

Moğolistan Dil Atlası'nda fonetik ses değişiklikleri özellikle etnolojik önemi olan terimler seçilerek gösterilmiştir. Biz bu tür örneklerden birkaç tanesini burada vermenin uygun olacağını düşündük:

$e > i, e, \text{e}$ ses denkliği:

EMo. *elzige(n)* (Lessing 1995: 311).

² Atlas'ta s. 24'te kullanılan transkripsiyon sistemi ile ilgili bilgi verilmiştir. Kullanılan işaretlerden bazıları şunlardır: uzun ünlüleri göstermek için $\acute{a}$, $\acute{u}$, $\acute{i}$, $\acute{e}$, kısa ünlüleri göstermek için $\check{a}$, $\check{e}$, $\check{i}$, $\check{u}$, $\check{ä}$, dar e ünlüsü için e ; nazal n için de n .

MMo. *iljig*’in “eşek” söylenişi:

EMo. *eljige* > *ildžığě* ~ *ildžığě* ~ *elžegen* (MDA s. 178)

č > ts, s, tš ses denkliği:

EMo. *çagan* (Lessing 1995: 158).

MMo. *tsagaan*’ın “beyaz” söylenişi:

EMo. *čayan* > *tsayán* ~ *sayán* ~ *tšayán* (MDA s. 213)

j- > dz, z, dž ses denkliği:

EMo. *zam* (Lessing 1995: 1033).

MMo. *zam*’ın “yol” söylenişi:

EMo. *jam* > *dzam* ~ *zam* ~ *džam* (MDA s. 214)

-ebe- > -ege- > -é-, -ewé, -egę- ses denkliği:

EMo. *debel* (Lessing 1995: 238).

MMo. *deel*’in “elbise” söylenişi:

EMo. *debel* > *dél* ~ *dewél* ~ *değel* (MDA s. 193)

ui > ui, ú, í, á, ä ses denkliği:

EMo. *xancu/xancui* (Lessing 1995: 927).

MMo. *hantsui*’nin “elbise kolu, deel’in kol yakası” söylenişi:

EMo. *qanču* ~ *qančui* > *hantsúi* ~ *hamsi* ~ *hanšú* ~ *hantsän* ~ *hantsá* ~ *hantši* (MDA s. 194).

-li- > -ju- ses denkliği:

EMo. *gulir* (Lessing 1995: 367).

MMo. *guril*’ın “un” söylenişi:

EMo. *yulir* > *yurıl* ~ *yujür* (MDA s. 229)

Atlas’ta etnografik verilerin de yer aldığını belirtmiştik. Atlas’ın maddi kültür bölümünde süt ve süt ürünlerinin adları, bitki adları, meyveler; tarım ve hayvancılıkla ilgili terimler ve mimari terimlerden oluşan veriler, kısacası etnolojik öneme sahip terimler dilbilim açısından dikkate alınmış; bu terimlerin Moğolistan coğrafyasındaki söyleniş biçimleri haritalarla gösterilmiştir.

Modern Moğolca *aaruul* “beyaz katı peynir”in bugünkü Moğolistan ağızlarındaki farklı biçim ve söyleyiş şekilleri şu şekildedir:

EMo. *ayaruul* (Lessing 1995: 13)

árúl ~ *aërahan* ~ *šürmëg* (MDA s. 78)

byaslag “peynir” kelimesinin söyleyiş biçimleri de şu şekildedir:

EMo. *basilag* (Lessing 1995: 90)

bäsäläg ~ *bisäläg* ~ *bišiläg* ~ *bäsälägä* ~ *bašiläg* ~ *bušiläg* ~ *bihalag* (MDA s. 82)

süü “süt” kelimesinin farklı biçimleri de şu şekildedir:

EMo. *sün* (Lessing 1995: 744)

sú ~ *üsü* ~ *üsüñ* ~ *usü*, *usüñ* ~ *hú*, *huñ* (MDA s. 84)

hoormog “kesilmiş süt; ayran” kelimesinin söyleniş biçimleri de şu şekildedir:

EMo. qoyurmay

hórmóg ~ höërmög ~ hólímög (MDA s. 89)

arhi “içki, votka” kelimesinin söyleniş biçimleri de şu şekildedir:

EMo. araki(n), ariki(n) (Lessing 1995: 48)

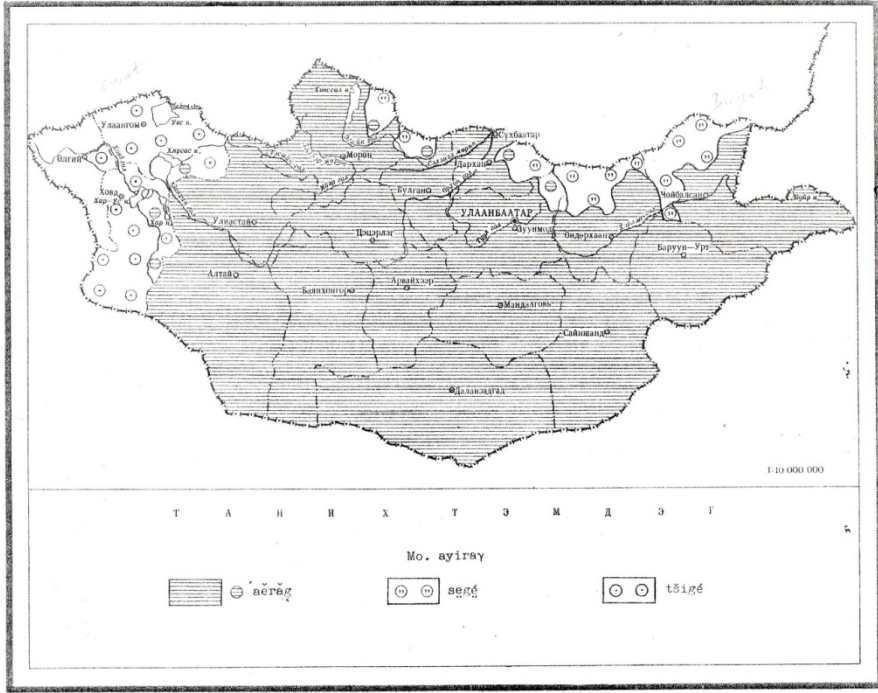
ar^khī ~ ärík ~ árík (MDA s. 80)

ayrag “kımız” kelimesinin Moğolistan ağızlarındaki farklı kullanımları da şu şekildedir:

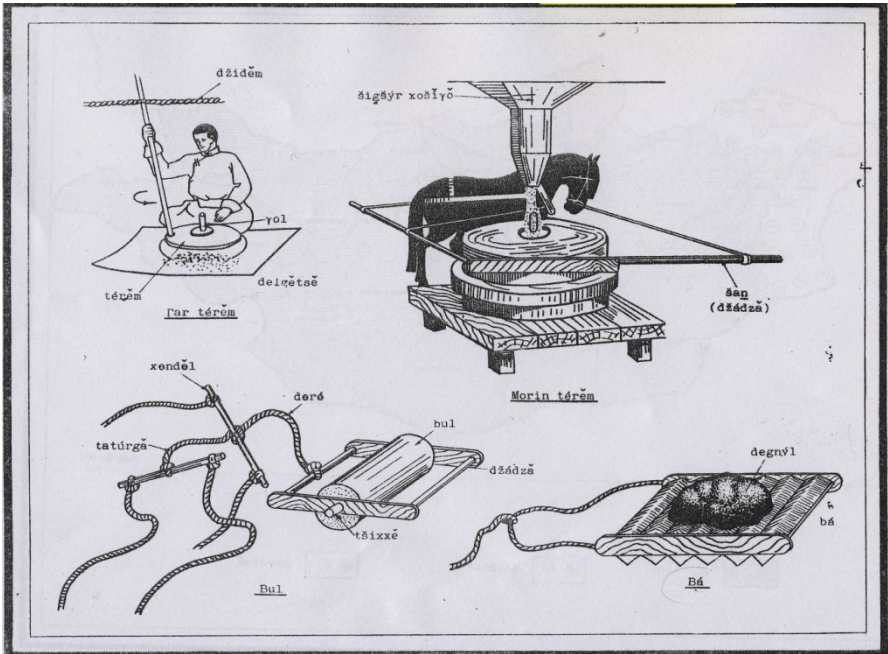
EMo. airay (Lessing 1995: 21)

aërāy ~ segé ~ tšigé (MDA s. 79)

Kımız’ın Moğolistan coğrafyasının genelinde bugünkü Moğolcada da kullanılan ayrag şeklinde yaşadığını; ancak bazı bölgelerde de segé ~ tšigé şeklinde yaşadığı anlaşılmaktadır.

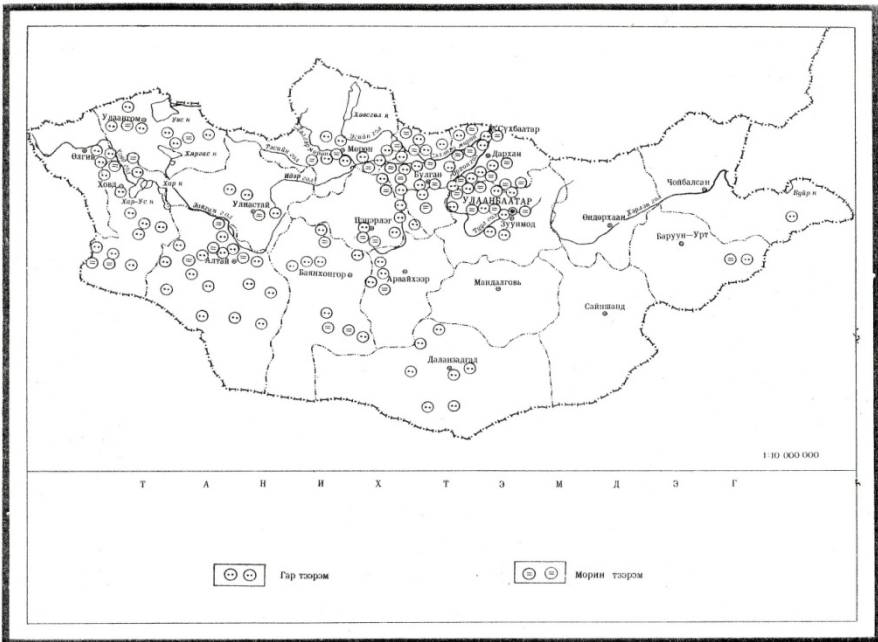

Moğolistan Dil Atlası’nda bazı aletlerin ve terimlerin Moğolistan coğrafyasında kullanıldığı yerler de gösterilmiştir. Bu açıdan da etnolojik incelemenin de yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna örnek olarak Moğolistan tarımında kullanılan terem’i “değirmen” verebiliriz. Moğolistan coğrafyasında değirmenin el değirmeni ve atla çevrilen değirmen olarak iki şeklinin olduğunu görüyoruz. Gar terem “el değirmeni” ve morin terem “atla çevrilen değirmen”in özellikleri ve kullanıldığı yerlerin gösterildiği haritaları da aşağıda veriyoruz:

ГАЗАР ТАРНАЛАН: Тарна боловсруулах зомсэг-тээрэм
ЗЕМЛЕДЕЛИЕ: Распространение мельниц
AGRICULTURE: Types de moulins

148

Боловсруулсан Х.Нямбуу

Gar terem “el değirmeni” ve morin terem “atla çevrilen değirmen”in yayılışı

Yukarıda birkaç özelliğini de verdiğimiz Moğolistan Dil Atlası'nı değerlendirecek olursak genel olarak şu maddeler karşımıza çıkmaktadır:

1. Atlas art ve eş zamanlı olarak hazırlanmış, hem eski kaynaklar hem de yaşayan dilden toplanan malzemeler değerlendirilmiştir.

2. Atlas, coğrafi ve tarihî olarak Moğolistan topraklarında yaşamış Moğol boylarının dilini, ses özelliklerini ve dildeki değişimleri göstermeyi amaçlamıştır.

3. Atlasta hayvancılık, tarımcılık gibi Moğolların genel yaşayış biçimlerini gösteren terimlerin seçildiği ve özellikle de bu terimler yoluyla farklılıkların gösterildiğini söyleyebiliriz.

4. Atlasta bitki adları ve tarım ürünlerinin adları ayrıca incelenmiştir.

5. Çeşitli aletlerin ve parçalarının adları resimlerle ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu yönden de atlasın açıklamalı olduğu görülmektedir.

6. Atlas'ta Moğolların Gizli Tarihi (MGT) gibi aslî kaynaklar da incelenmiştir. Özellikle boy adlarının incelenmesinde tarihi kaynaklar kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar içinde özellikle bazı boyların MGT'de verilen bilgilere göre yine aynı bölgelerde yaşıyor olması ilgi çekicidir. Sözlük bu haliyle onomastik verileri de ihtiva etmektedir. Bu cümleden olmak üzere, Türkiye Türkçesi ağız atlası hazırlanırken, tarihsel Oğuz topluluklarının adlarından alınmış yer adlarını belirlemek ağız-etnik yapı ilişkisini ortaya koyması bakımından yararlı olacaktır. Bunun gibi yer adlarının verilmesindeki temel eğilimler de Türkiye Türkçesi Ağız atlasında yer alabilir (bk. Başkan, 1971: 237-251; Gülensoy 1998: 41). Hatta bu durum, geliştirilerek Anadolu'da bölgelere ilişkin kişi adlarının verilmesi de ilginç veriler sağlayabilir. Saim Sakaoğlu'nun "Anadolu'da Bölgelere Has Kişi Adları" çalışması bu duruma örnek olabilir.

7. Atlas'ta Moğolcanın tarihi süreç içinde geçirdiği ses değişiklikleri de verilmiştir. Moğolca üzerine yapılacak çalışmalarda atlasın öncelikli olarak kullanılması gerekmektedir.

8. Atlas, Moğolistan'daki il ve ilçelerde yaşayan çiftçi, çoban, memur, öğrenci, işçi vs. gibi yerli halkın yaptığı derlemeler sonucunda hazırlanmıştır. Mektuplarla gönderilen derlemelerden yola çıkılarak hazırlanan atlasın güvenilirliği bu yönden tartışmalı sayılabilir. Ancak, Türkiye Türkçesi atlasının hazırlanmasında bu yöntemin de uygulanabilirliği tartışılmalıdır. Özellikle sosyal ağların çok yaygın bir şekilde kullanıldığı günümüzde bir veritabanında bilgilerin toplanması sağlanabilir.

9. Atlas'ın daktilo ile yazıya geçirilmiş olmasından dolayı fonetik gösterimlerde sıkıntılı durumlar da vardır. Atlas'ın yeniden hazırlanması ve bu süreçte eski ve modern Moğolcayı doğru şekilde gösterecek yazı çevrim işaretlerinin kullanılması daha yararlı olacaktır.

Yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız Moğolistan Dil Atlası, her ne kadar eksikleri de olsa çok faydalı bir çalışmadır. Türkiye'de Türkiye Türkçesinin dil atlasını yapamadığımız düşünüldüğünde, Moğolistan Dil Atlası'nın önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- ALTANGEREL, Damdinsüren (2001), *A Modern Mongolian-English Dictionary*, Ulaanbaatar.
- BAŞKAN, Özcan, (1971), “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1970*: 237-251.
- DURMUŞ, Oğuzhan (2011), “Çuvaş Türkçesinin Ağız Atlası Üzerine”, *Türkbilig*, 2011/21: 113-148.
- EMo.:** Eski Moğolca.
- GÜLENSOY, Tuncer (1998), “Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış”, *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ed. Ö. Çobanoğlu-M.Özarslan, Ankara: 41-48.
- MDA.:** bkz. Rinçen 1979.
- MMo.:** Modern Moğolca.
- LESSING, Ferdinand (1995), *Mongolian-English Dictionary*, Third re-printing, The Mongolia Society, Bloomington.
- RİNÇEN, B. (Ed.), (1979), [MDA] *Mongol Ard Ülsin Ugsaatnu Sudlal Helnii Şinjelelin Atlas, / Etno-lingvistiçeskiy Atlas MNR /Atlas ethnologique et linguistique de la République Populaire de Mongolie*, Ulaanbaatar.
- SAKAOĞLU, Saim (1995), “Anadolu’da Bölgelere Has Kişi Adları”, *Türk Dili Dergisi*, Nisan 1995, C: 1995/I, Sayı 520: 376-382.